

ІДЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ

Здійснено ідеографічний аналіз фразеологізмів української мови на позначення бідності. Ідеографічний опис фразеологізмів дозволив виявити таку ієрархічну структуру, як фразеосинонімічний ряд → фразеосемантична група → фразеосемантичне поле. У межах ФСП «бідність» (180 ФО) у кількісному плані найбільшою виявилася ФСГ «бути бідним» (71 ФО), до складу якої увійшли 3 ФСР «бути бідним», «жити в нестатках, злиднях», «жебракувати». Виявлено способи відображення етнокультурної інформації в семантиці обраних для аналізу одиниць.

Ключові слова: фразеологізм, бідність, фразеосемантичне поле, фразеосемантична група, фразеосинонімічний ряд.

Князь Т. Н. Идеографический анализ фразеологизмов украинского языка, обозначающих бедность. В статье осуществлен идеографический анализ фразеологизмов украинского языка, обозначающих бедность. Идеографическое описание фразеологизмов позволило выявить такую иерархическую структуру, как фразеосинонимический ряд → фразеосемантическая группа → фразеосемантическое поле. В структуре ФСП «бедность» (180 ФЕ) в количественном плане наибольшим оказалась ФСГ «быть бедным» (71 ФЕ), в состав которой вошли 3 ФСР: «быть бедным», «жить в недостатках, злиднях», «бродяжничать». Выявлены способы отображения этнокультурной информации в семантике выбранных для анализа единиц.

Ключевые слова: фразеологизм, бедность, фразеосемантическое поле, фразеосемантическая группа, фразеосинонимический ряд.

Knyaz T. M. The Ideographic Analysis of the Ukrainian Phraseological Units Denoting the State of Poverty. The ideographic analysis of the Ukrainian phraseologisms denoting the poverty state has been determined. The ideographic description of phraseological units (PhU) revealed a hierarchical structure, as phraseo-synonymic group → phraseo-semantic group → phraseo-semantic field. The phraseo-semantic field «poverty» (180 PhU) in the Ukrainian language consists of four substantive phraseo-semantic group («poor life», «poor clothes», «poor man», «poverty»), an adjectival phraseo-semantic group («poor»), two verbal phraseo-semantic groups («to be poor» and «to beg»). As for the number of PhU it is the phraseo-semantic group «to be poor» (71 PhU) to be the largest, composed of 3 phraseo-synonymic groups «to be poor», «to live in poverty», «to beg».

The ways of the ethnocultural information denoting in the semantics of the phraseological units have been presented. These units reflect the concept «poverty», correlated with the main components of the Ukrainians notion about poorness: lack of minimal, basic necessities - clothes, food.

Keywords: phraseologism, poverty, phraseo-semantic field, phraseo-semantic group, phraseo-synonymic group.

Фразеологія є проєкцією світу в мовній свідомості, «яка формує в кожній мові свою мовну картину світу» і є системотвірним конститuentом загальної системи. Вона розкриває етнокультурну специфіку народу, соціальний устрій, суб'єктивне взаємовідношення зі світом як найважливішу умову існування людини, що важливо враховувати при розгляді фразеологічного фрагмента мовної картини світу [2: 188].

У сучасній лінгвістиці спостерігається поглиблення інтересу до системного вивчення фразеологічного рівня мови. Увагу дослідників привертають не лише дослідження синонімічних, антонімічних відношень ФО, але й такі системні явища, як тематичні, фразеосемантичні поля. На думку В. С. Калашника, дослідження фразеосемантичних полів дає можливість отримати необхідні квантитативні дані, а також одержати уявлення про концептосферу української фразеології – невід’ємної частини здобутків народної мовотворчості [3: 63]. «Найпоширенішим у сучасному мовознавстві, – зазначає Ю. Ф. Прадід, – є розуміння системи як об’єднання взаємопов’язаних елементів, вирізнених за загальними параметрами, а структури – як певної організації цих елементів. Важливо пам’ятати про те, що явище, яке розглядається як елемент, тобто як щось нерозкладне, в одній системі, при іншому підході саме може виявитися складною системою, що має свої елементи» [6: 8]. Саме тому в науковій літературі з’явилася низка робіт, присвячених з’ясуванню структури ідеографічної організації як лексичної, так і фразеологічної систем мови.

Теоретичні питання фразеологічної ідеографії порушували у своїх наукових студіях М. Ф. Алефіренко, О. К. Бірих, М. Т. Демський, А. М. Емірова, А. О. Івченко, В. С. Калашник, В. М. Мокієнко, Т. Г. Нікітіна, Ю. Ф. Прадід, П. О. Редін, В. М. Теля, В. Д. Ужченко та ін. За останні роки з’явилися дисертації, присвячені вивченню ідеографічних груп ФО на матеріалі української та інших мов: Н. Ф. Грозян (фразеологічна мікросистема «поведінка людини»), І. Є. Колесникова (фразеологічна мікросистема «риси характеру людини» в англійській та українській мовах), Л. Ш. Кубедінова (фразеологічна мікросистема «мовлення» на матеріалі російської, кримськотатарської та англійської мов) та ін. Однак різноплановість фразеологічних одиниць (ФО) зумовлює можливість і необхідність подальшого дослідження цієї проблеми.

Мета статті – з’ясувати особливості внутрішньої організації фразеологізмів української мови у ФСП «бідність».

З огляду на визначену стратегію аналізу (фразеосинонімічний ряд (ФСР) – фразеосемантична група (ФСГ) – фразеосемантичне поле (ФСП)) окресленого шару фразеологічних одиниць уважаємо цю класифікацію найбільш прийнятною для об’єктивного ідеографічного структурування фразеологічного континууму.

Загальновизнаною є думка, що фразеологічні одиниці презентують національно-культурну специфіку світосприйняття, фокусуючись на окремих фрагментах культури, етнографії, матеріального стану тощо. Тому саме інтерес до культурологічної інформації, закодованої у ФО, давно вже пов’язується з ідеографічним аспектом дослідження й опису ФО. Віддзеркалення історично-культурного досвіду мовного колективу, що пов’язаний із його культурними традиціями, на думку О. К. Біриха, здійснюється через образні уявлення, що наявні в основі внутрішньої форми фразеологізмів. Опис внутрішньої форми стійких зворотів дозволяє висвітлити побутові й етнокультурні стереотипи й еталони, що відображають бачення світу певного

народу [1: 14]. Як справедливо відзначає В. М. Телія, «лише на достатньо великих ідеографічних (або тематичних) масивах стає очевидним зв'язок образної основи ідіом або фразеологічних сполук з культурно-національним світорозумінням, тобто ціннісно-орієнтованим менталітетом народу — носієм мови» [10: 305]. «Ідеографічна представленість ФО в усіх слов'янських мовах, — розвиває подібну думку В. М. Мокієнко, — відображає її семантичну специфіку. Специфіка фразеологічної ідеографії полягає в зосередженні на тих семантичних полях, які оцінно й експресивно характеризують людину та її діяльність» [5: 16]. Окрім того, специфіка значення фразеологізмів полягає в можливості позначати близькі, але все ж різні ділянки поняттєвої сфери, іноді й різні галузі позамовної дійсності, що зумовлює, наприклад, увиходження фразеологізму одночасно у дві тематико-ідеографічні групи, оскільки в семантиці дається характеристика двох (трьох) різних понять.

Під час аналізу фразеологізмів української мови на позначення бідності виділено ФО, у семантичній структурі яких домінують єсема «бути бідним». Об'єднання фразеологізмів у ФСГ «бути бідним» (71 ФО) базувалося на таких критеріях: категоріальна співвіднесеність із дієсловом; наявність спільної єсеми «бути бідним» в семантичній структурі всіх компонентів групи. Оскільки бідність, як і заможність, визначається за різними ознаками, то фразеологізми в межах ФСГ «бути бідним» поділяються на ФСР «бути бідним», «жити в нестатках, злиднях», «жебракувати». У межах ФСР «бути бідним» виділяємо ФСР з ідеограмами: 1) «не мати одягу» (**не мати чим хребта (хребет, тіло і т. ін.) прикрити; світити латками; руб'ям (дрантям і т. ін.) трясти**); 2) «не мати житла» (**чужі дворища топтати; тинятися по чужих хатах; під (попід) [чужим] тином**); 3) «не мати нічого» (**ні кола, ні двора, ні рогатого вола; ні двору, ні тину; ні хати ні в хаті; нема чим тютюку виманити з-під столу; грошей голо**).

Фразеосемантична група «збідніти» репрезентувала в значенні конститuentів критерії, за якими українці визначають погіршення фінансового стану, рівня матеріального забезпечення. У зв'язку із цим, думаємо, справедливо говорити про те, що фразеологізми на позначення збіднення перебуватимуть на периферії ФСП «бідність».

ФСР з ідеограмою «збідніти» формують фразеологізми **доробитися до голого коліна; піти на жебраний хліб; залишитися (лишитися, зостатися) в одній сорочці (без сорочки); без штанів остяться; програватись / програтись до нитки; звестися до нитки; опинитися в лаптях; сісти в лапоть; бити по кишені кого; потрусити калитку (калиткою) в кого**.

Зазначені фразеологізми, називаючи різні ситуації переходу до категорії збіднених, об'єднуються в різні мікроструктури. Так виділяються ФСР з ідеограмами: 1) «потрапити в незручне, матеріально скрутне становище» (**опинитися в лаптях; сісти в лапоть**); 2) «витратити майно на алкогольні напої» (**пропускати / пропустити крізь горло що**, з актуалізацією пейоративних сем: пияцтво — це негативна звичка, що засуджується соціумом як така, а надто у зв'язку з неконтрольованістю); 3) «дійти до крайнього зuboжіння, до важкої скрути» (**залишитися (лишитися, зостатися) в одній сорочці (без сорочки); без**

штанив остаться); 4) «доводити до бідності» (зводити / звести з хазяйства (з хліба); доводити / довести до сумі кого; озуті (взути, обути і т. ін.) в постолі (в лапті) кого, заст., зневажл.; знімати (стягати) / зняти (стягати) останню сорочку з кого; оставляти / оставити без сорочки; 5) «завдати збитків» (бити по кишені кого; потрусити калитку (калиткою) в кого; бити карбованцем по кому; 6) «збідніти» (доробитися до голого коліна; піти на жебраний хліб).

Фразеологізми цієї групи хоча й характеризуються різним ступенем мотивованості цілісної фразеологічної семантики значеннями слів-компонентів, проте чітко окреслюють вектор інтерпретації образної основи. Наявність у лексичному наповненні слів-компонентів із символічною семантикою бідності / заможності (постоли, лапті, хліб, сорочка, сума), думаємо, умотивована стереотипністю позначуваних ними ситуацій, адже «стереотип є стабілізуючим фактором, який дає змогу, з одного боку, зберігати і трансформувати деякі домінуючі складники культури, а з іншого, виявити себе серед «своїх» і водночас пізнати “свого”» [4: 110]. Цілісне фразеологічне значення формується на базі смислового центру – стрижневого слова-компонента, а от напрям розвитку семантики в бік позначення бідності мотивується дистрибутивним оточенням (звести з, довести до, залишити / залишитися без, знімати / зняти останнє, жебраний, голий). Наприклад; *Пісок не родить, та з хліба не зводить* (М. Номис) [8, т.3: 490]; *Минуло днів і вечорів немало З тих пір, ..як, в постолі обувши свого пана, Спалили дві гуральні спозарана* (А. Малишко); *Гулі не одного в лапті обули* (М. Номис) [9: 461-462].

Категоріальна сема об'єднала в структурі ФСГ «збідніти» фразеологізми з інтегральними семами «збідніти через суб'єктивні причини» (пропускати / пропустити крізь горло що), «збідніти через об'єктивні причини» (опинитися в лаптях), «збідніти з примусу» (доведення до бідності, завдати збитків) (зводити / звести з хазяйства (з хліба); оставляти / оставити без сорочки). Периферійну зону названої ФСГ представляють фразеологізми, у цілісному значенні яких сема «збідніти» реалізована імпліцитно, на позначення неорганізованого належним чином життя. *Живе, як сорока на тину* [7, т.4: 261].

Фразеосемантичну групу «бідний» (48 ФО) сформували ФО на позначення різних ознак бідності. *В її батька хазяйство бідне і пустий гаманець* (З газети) [12, кн.1: 168]; – *Ой, косили косарики Півтори неділі, – Не бачили косарики Хліба ні скорини* (Укр. думи) [8, т.9: 299].

ФСР «зовсім бідний, не має грошей» утворюють 17 ФО: і (ні, ані) [ламаного (щербатого, залізного і т. ін.)] шага (шеляга і т. ін.); без шеляга за душею; копійка копію не доганяє в кого; ні копійки (ні копійчки, ні коп'я); у кишені ані дзенькне у кого; [аж] свистить (свище, гуде, гуляє, віє, ходить і под.) [вітер (дюдя, хурдига)] у кишені (у кишенях, рідко по кишенях) у кого; пустий (порожній) гаманець (рідше гаман); з пустою (з порожньою) кишенею; з бідною кишенею і т. ін.; дірки в карманах у кого; мати [у кишені] дюдю; і в скрині пусто і в кишені не густо у кого; [і] хліба ні за що купить; хліба ні скорини та ін.

Широкий спектр фразеологізмів ФСР «зовсім бідний, не має грошей» своєю семантикою відображає уявлення про цілковите зубожіння.

Як зауважує В. Д. Ужченко, душа — ямка між ключицями, де, як думали, містилася душа людини. Тут же, «за душею», раніше й зберігали гроші [13: 217]. Дистрибутивне оточення **без, за душею** при стрижневному слові-компонентові **шеляг** указує на відсутність грошей, бідність, наприклад: *Чужинець, голтіпака, без шеляга за душею — його зять* (Олесь Досвітній). *Він носився з думкою виїхати до Америки. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш з місця* (І. Франко) [9: 775].

Отже, в українській мові фразеосемантичне поле «бідність» (180 ФО) представлене чотирма субстантивними ФСГ («бідне життя», «бідний одяг», «бідна людина», «засоби для існування»), ад'єктивною ФСГ («бідний»), 2 дієслівними ФСГ («бути бідним» і «збідніти»). Компонентний склад фразеологізмів ряду дуже різноманітний, тому ФО організовані у фразеологічні серії зі словами-компонентами назвами грошових одиниць, з назвами елементів одягу, зі словом-компонентом **хліб**. Найпродуктивнішими серіями серед згаданих є об'єднання ФО з назвами грошових одиниць (**шеляг (шаг), копійка**) і зі словом-компонентом **кишеня**. Такі кількісні показники є зрозумілими, адже копійка, гріш — еталон мінімальної грошового забезпечення, тому бідність, відсутність грошей асоціюється з відсутністю найменшого — копійки. Сигналізаторами семи «немає грошей» в одних ФО виступають прикметникові слова-компоненти **пустий, порожній, бідний**, в інших дієслівні — **ані дзенькне, свистить, свище, гуде, гуляє, віє, ходить**, а також іменникові — **дірки, дюдя, прислівникові — не густо, пусто**.

Наявна варіантність лексичного наповнення фразеологізмів на позначення різного соціального стану засвідчує трансформаційні потенції мовного матеріалу, умотивовані активним функціонуванням фразеологічних одиниць і динамічністю критеріїв бідності, що визначає напрям подальшого дослідження окресленого корпусу фразеологізмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бирих А. К** диахроническому анализу фразеосемантических полей / А. Бирих // Вопросы языкознания. — 1995. — № 4. — С.14-21. 2. **Денисенко С. Н.** Фразеологічна картина світу як джерело етнокультурної інформації / С. Н. Денисенко, Г. О. Хант // Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер. : Філологія. Соціальні комунікації. — 2012. — Т. 25 (64). — № 3 (2). — С. 188-192. 3. **Калашник В. С.** Фразеосемантичне поле «зовнішній вигляд людини» в східнослов'янських і степових говірках Донбасу / В. С. Калашник // Лінгвістика : зб. наук. пр. — Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2009. — № 3 (18). — С. 68-77. 4. **Маслова В. А.** Лингвокультурология : учебное пособие [для студ. высш. учеб. зав.] / В. А. Маслова — М. : Академия, 2001. — 208 с. 5. **Мокиенко В. М.** Современная русская и славянская фразеология (синхрония и диахрония) / В. М. Мокиенко // PrzegłNed Rusycystyczny. — Katowice, 2008. — № 4 (124). — С. 9-27. 6. **Прадід Ю.Ф.** Проблеми фразеологічної ідеографії: на матеріалі української і російської мов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01, 10.02.02. — К., 1997. — 50 с. 7. **Словарь** украинского языка: Собранный редакцией журнала «Киевская Старина» / [ред. Б.Д. Гринченко]: [у 4-х т.]. — К. — Т.4. Р-Я. — 1909. — 564 с. 8. **Словник** української мови : [у 11 т.] — К.: Наук. думка. — Т.3. — 1972. — 744 с.; Т.8. — 1977. — 929 с.; Т.9 — 1978. — 918 с.; Т.11 — 1980. — 700 с. 9. **Словник** фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко,

І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с. 10. **Теля В. Н.** Культурно-національні коннотації фразеологізмів (от мировидения к миропониманию) / В. Н. Теля // Славянское языкознание. XI Междунар. съезд славистов. – М.: Наука, 1993. – С. 302-314. 11. **Фразеологічний** словник / [Н. О. Батюк]. – К.: Рад. школа, 1966. – 236 с. 12. **Фразеологічний** словник української мови: [у 2-х кн.] / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

Князь Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української та російської мови, Харківський національний аграрний університет імені В.Докучаєва, Україна, Харківський район, Харківська обл., п/в «Комуніст-1».

E-mail: sotova_tn@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-7272-4644>

Knyaz Tetyana Mykolaivna – Ph.D in Philology, Assistant Professor at the Department of the Ukrainian and Russian languages, Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchaev, Ukraine, Kharkov region, Komunist-1 village.